

СТАТТІ

МОГИЛИ СКІФСЬКИХ ЦАРІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ IV ст. до н. е. (пошук історичних реалій)

Ю. В. Болтрик, О. Є. Фіалко

У статті розглядаються могили скіфських царів другої половини IV ст. до н. е., встановлюються спільні елементи їх влаштування. На підставі всебічного аналізу поховальних комплексів пропонується авторська гіпотеза ідентифікації похованих в них осіб з конкретними історичними персонами.

«...нет никаких оснований растворять
могилы скифских царей в общей массе
«курганов скифской знати».

В. М. Массон¹.

Великі скіфські могили півдня України є своєрідними скарбницями артефактів. Але з широкого інформаційного спектру, який випромінюють ці археологічні пам'ятки, використовується лише мала частка. Традиційно переважає розгляд комплексів яскравих речових знахідок, а також залучення цих курганів для ілюстрації соціально-економічної неоднорідності суспільства. Сучасний рівень знань та уявлень про влаштування степових курганів-гігантів та, зокрема, встановлення факту одночасового виникнення підкурганних поховальних ансамблів, дозволяють розширити інформаційне поле, яке надають досліджені елітні кургани скіфів. Нагальність подібної розвідки, з одного боку, обумовлена станом джерел, тобто практично повним дослідженням всіх найбільших поховальних споруд степової Скіфії, їх щільним розташуванням як у часі, так і просторі. З другого боку, з огляду на широку «помітність» цих пам'яток почалися спроби перегляду їх етнічної атрибуції. І. Маразов припускає приналежність нижньодніпровських курганів типу Хоминої Могили фракійській знаті², а Р. Ісмагілов взагалі вважає, що весь масив «нижньодніпровської катакомбної культури V—IV ст. до н. е.» залишили ранні сармати³. Тому вважаємо за доцільне звернутись до проблеми приналежності могил царів Скіфії за умови, що для IV ст. до н. е. переважна більшість дослідників схильна вбачати наявність єдиної державної влади у Північному Причорномор'ї.

Блискуча концепція Б. М. Гракова про трансформацію скіфського суспільства під час царювання Атея, в якій царю відводилась роль об'єднувача Скіфії⁴, досі має своїх прибічників та супротивників. Висновок, що базувався на згоді про взаємозв'язок зображень Геракла з левом та уявлень про походження нової гілки скіфських царів від Зевса через Таргіта — Геракла, та й по суті навмисним присвоєнням цього символічного зображення Атеєм чи його кланом⁵ одержав потужний імпульс після відкриття монети Атея.

Підтвердив цей висновок і ретельний міфологічний аналіз зображень та скіфської торетики, здійснений Д. С. Раєвським⁶. У межах історичного аналізу висновки Б. М. Гракова підтримали та розвинули Д. Б. Шелов, А. М. Хазанов, Ф. В. Шелов-Коведяєв⁷, які відводять Атею функції царя, що

© Ю. В. БОЛТРИК, О. Є. ФІАЛКО, 1995

завершив об'єднання всієї Скіфії під проводом єдиної центральної влади, при якому розвиток скіфської держави досяг апогею.

За іншою версією Атей розглядається як локальний лідер скіфів Добруджи. Ця точка зору має багатьох прибічників, її дотримуються Д. П. Калістов, В. О. Анохін, Є. В. Черненко та ін.⁸

Поділяючи в цій дискусії погляди Б. М. Гракова, пропонуємо свої непрямі аргументи та версію про те, що в одному з славнозвісних царських курганів слід вбачати могилу Атея. Усвідомлюючи всю ступінь гіпотетичності подібних ототожнень через розпорошеність та обмеженість історичної інформації, все ж вважаємо можливим запропонувати свою версію. До того ж, процес хронологічного впорядкування царських курганів, розпочатий М. І. Ростовцевим та розвинутий наступними поколіннями дослідників⁹, останнім часом одержав новий потужний поштовх завдяки серії розробок А. Ю. Алексеєва¹⁰. Свій внесок у справу уточнення дат великих скіфських могил зробили С. Ю. Монахов та С. В. Полін¹¹.

Зазначені праці дозволяють значно звузити коло найбільш вірогідних курганів власне царів, що в свою чергу дає можливість звести досить жорстку логічну низку пам'яток. Повна наявна інформація про комплекс Огузу дозволяє впевнено відносити його до нечисленної групи царських могил. Тому, визначаючи три найбільші могили скіфського степу як царські (без лапок), слід визначити час та черговість їх спорудження. Останні датування Чортомлика та Олександрополя визначають їх хронологічний горизонт відповідно 340—320 та 325—300 рр. до н. е. та фіксують, на наш погляд, таку тенденцію їх послідовності: Чортомлик — Огуз — Олександрополь. Однак оперування абсолютними датами час від часу руйнує цей хронологічний ланцюжок. Тому цілком слушно за цих обставин при визначенні черговості курганів звернутися до диференціюючих ознак.

Для IV ст. до н. е. закріпилась думка про чотири власне царські могили, тобто до нашої низки додається ще й Солоха. За витратами праці 18-метровий насип цього кургану, зведений до того ж у два етапи, у два-три рази поступається велетням другої половини IV ст. до н. е., але на тлі поховальних пам'яток свого горизонту впевнено може бути віднесена до рівня царських усапалень. На сьогодні відомо, що могил подібних розмірів у степовій та лісо-степовій зонах Східної Європи більш немає (за винятком Царського кургану на Боспорі). Ще одним непрямим аргументом на користь нашої вибірки є розташування могил у просторі по одній лінії, на відтинку 126 км (від Огузу на півдні до Олександрополя на півночі), тобто на своєрідній «дорозі царів». Вірогідно, ця траса, що була найважливішим битим шляхом Скіфії, до того ж правила місцем поховань найвизначніших людей суспільства — крім царських, сюди винесено найбільш значні кургани Степу (Діїв, Козел, Рогачик, Лемешів, кургани поблизу с. Велика Знам'янка (зокрема № 13); на Правобережжі, можливо, Товста та Нечаєва Могили)¹².

Обмежуючи коло пам'яток, з числа претендентів на ранг царської усапальні слід виключити Нечаєву Могилу — найбільший з нерозкопаних курганів українських степів, висота якого (16,2 м) дозволяє співвідносити його з могилами Козел та Цимбалка, які репрезентують наступний соціальний рівень. Усі інші могили, так звані царські, незважаючи на значну розкіш та престижність їх поховального інвентаря, не беруться до уваги, тому що витрати праці, вкладені в їх спорудження, значно поступаються окресленому вище колу могил. Обсяги Огузу, Чортомлика, Олександрополя відповідно сягають 117, 82, 4 та 77,5 тис. м³, тоді як найближчі до них за висотними показниками Козел та Велика Цимбалка мають 33 та 32 тис. м³. Наступну групу курганів становлять Жовтокам'янка, Лемешів, Краснокутський, Бабина, Гайманова, Товста та Чмирева Могили, які у 7—8 разів поступаються обсягами насипів курганам царів. Цікаво, що Огуз перевищує своїх сусідів по групі як раз на обсяг Козла або Великої Цимбалки. На наш погляд, цю різницю слід пов'язувати з присутністю в Огузі Північної могили, яка й викликала добудову насипу відповідно до соціального рангу померлої.

Між часом зведення Солохи (кін. V — поч. IV ст. до н. е.) та решти могил царів існує хронологічний розрив у півсторіччя чи навіть більше. Цю, на пер-

ший погляд, дивну обставину можна пояснити, якщо зіставити вказану хронологічну лакуну зі згаданим періодом царювання Атея. Тобто в другій могилі Солохи, вірогідно, поховали попередника Атея¹³, а наявний інтервал між часом Солохи та іншими трьома могилами-гігантами пояснюється тим, що не було потреби зводити усипальні, оскільки царі не вмирали. Таким чином, який з трьох курганів царів другої половини IV ст. до н. е. був зведений першим, у тому і слід вбачати могилу Атея. Окрім цього доречно провести аналіз трьох поховальних комплексів з урахуванням нарративної інформації про постань царя.

Розглянемо кожну з могил-претендентів окремо. Найдокладніше вивченим є курган Чортомлик, але, незважаючи на численні праці, присвячені йому, цей археологічний комплекс залишається до кінця не зрозумілим. При ретельному розгляді матеріалів цієї пам'ятки звертають на себе увагу кілька обставин, що змінюють її традиційне сприйняття.

1. На сьогодні переконливо доведена асинхронність комплексу речей Чортомлика¹⁴. Пояснювати цей факт наявністю двох поховальних комплексів в кургані навряд чи можливо. Ми вважаємо Північну могилу Чортомлика не самостійною спорудою, а складною вхідною ямою, з якої починався могутній похилий дромос до камери V, тобто головний вхід до центральної частини могили. Зауважимо, що цей дромос з часів І. Є. Забеліна вважався грабіжницьким ходом і наступні покоління дослідників сприймали цю помилку як доведений факт¹⁵. Не уникнули цього хибного погляду й автори монографії, присвяченої Чортомлику. Тому вважаємо за потрібне розширити аргументацію нашого твердження.

До останнього дослідження Огузу довгі дромоси традиційно вважались вторинними спорудами, що з'єднували допоміжну впускну вхідну яму з поховальною камерою центральної могили, яскравими прикладами цього є дромоси Олександрополя та Жовтокама'янки. Але на Огузі достовірно був зафіксований принцип наявності двох синхронних входів до однієї поховальної споруди — через довгий дромос з півдня та через пандус з заходу. Ця обставина надала можливість під іншим кутом зору розглядати схеми та послідовність влаштування поховальних споруд з довгими дромосами. Тобто це були єдині підземні поховальні системи, які влаштовували на початкових фазах спорудження курганів, причому вхід до дромосу виносився за межі первинного обвалування чи первинного насипу.

В. Херц, який виконував креслярські роботи під час завершення досліджень Чортомлика, помітив закономірність у розбивці його поховальних споруд. Він зауважив, що система пропорцій Північної могили аналогічна пропорціям Центральної могили та висловив міркування, що вони збудовані під проводом одного «архітектора»¹⁶. Це спостереження стає зрозумілим, якщо вбачати у Північній могилі складну вхідну яму, що увінчувала північний край дромосу. До того ж на схемах Чортомлика ширина «грабіжницького лазу» (тобто дромосу) збігається з шириною верхньої частини центральної ями, що доповнює спостереження В. Херца. Цікаво, що перетини «грабіжницького ходу» Чортомлика майже збігаються за формою та розмірами з перетинами дромосу Огуза. Таким чином, з визнанням «грабіжницького ходу» дромосом у схемі Чортомлика з'являється відсутній раніше елемент, що істотно прояснює ситуацію навколо камери V.

Подібні довгі дромоси є в більшості значних могил другої половини IV ст. до н. е. В одних вони трактуються як вторинні (Олександрополь та Жовтокама'янка), в других були не зрозумілі (Верхній Рогачик й Товста Могила), в третіх недосліджені (як Козел чи Краснокутський курган). Критичному перегляду підлягають «грабіжницькі лази» в інших курганах. У більшості випадків це були дромоси (горизонтальні чи похилі), хоча дійсно згодом їх використовували давні грабіжники, оскільки вода, що потрапляла до них, демаскувала вхідні отвори. Прийняття принципу одночасного зведення споруд з довгими дромосами ліквідує одну з стійких археологічних «легенд» про дивовижну здібність давніх будівничих або грабіжників точно влучати своїми підземними ходами до визначених частин збудованих раніше підземних споруд, при зберіганні загальної симетрії первинної конструкції.

Повертаючись до Чортomla, слід зазначити, що оскільки приналежність поховань підлеглих осіб та коней до Центральної могили не потребує доведення, усю цю пам'ятку слід розглядати як синхронний комплекс, споруджений для однієї особи.

2. Поховальний комплекс Чортomla є найбільш «скіфським» з усіх трьох, у ньому відсутні інокультурні елементи та запозичення. Значна кількість античних імпортів у складі інвентаря не суперечить цьому спостереженню, бо для IV ст. до н. е. це вже була усталена норма поховальної традиції. Цю обставину доречно зіставити з нарративними відомостями про надання переваги скіфськими царями традиціям свого народу (Плутарх, Изречення... 16; 2, 3).

3. Автори монографії, присвяченої Чортomla, опинились у полоні привабливої версії Д. А. Мачинського — А. Ю. Алексеєва про знайдений в кургані ахеменідський меч як дипломатичний дарунок Олександра Македонського. Версія базується на авторському розумінні відомостей Арріана (IV, 15(1)), що в результаті вплинуло на визначення загальної дати комплексу.

Меч через свою унікальність неодноразово привертав увагу фахівців. Вивчивши цю знахідку, А. Ю. Алексеєв зазначив, що обкладка та клинок асинхронні і виконані в різних культурних традиціях. Факт їх суміщення дослідник пояснював вторинним використанням литої ахеменідської обкладки V ст. до н. е. при опорядженні скіфського клинка IV ст. до н. е.¹⁷ На приналежність обкладки меча до ахеменідського мистецтва, окрім стилістики зображень, за спостереженням Р. С. Мінасяна, вказує і техніка її виконання¹⁸. Він же схиляється до версії про вторинне використання давнішої обкладки для скіфського клинка IV ст. до н. е.

На думку Є. В. Черненко, у руків'ї меча є одна істотна особливість, невідома в давньосхідній та архаїчній зброї, але притаманна скіфським мечам IV ст. до н. е. — частина золотої обкладки руків'я — «манжет» опускається нижче перехрестя і закриває верхню частину клинка. А ажурний клинок є типовим лише для комплексів Скіфії IV ст. до н. е., тобто набагато молодшим обкладки руків'я. Є. В. Черненко включив меч з Чортomla до переліку скіфських трофеїв у війні з Дарієм¹⁹.

Таким чином усі дослідники схиляються до думки про те, що до старого руків'я було прилаштовано новий клинок й манжет з листового золота. Версія про меч — дарунок навряд чи може бути прийнята, бо в тому вигляді, в якому меч дійшов до нас, він не міг потрапити до Скіфії. Ажурні клинки та манжети, типові лише для скіфських пам'яток IV ст. до н. е., могли бути виконані виключно місцевими майстрами. Окрім того, як повідомив Є. В. Черненко, на манжеті простежуються сліди зношеності, це свідчить про те, що до могили меч потрапив після тривалого використання в уже переробленому вигляді.

Тоді, приймаючи версію Є. В. Черненка, за якою меч розглядається як військовий трофей, можна пояснити факт наявності його в похованні. Вірогідно, меч був реліквією роду, а старий цар настільки цінував зброю свого юнацтва, що наказав поновити її з огляду на спрацьованість клинка або інші обставини.

4. Досить архаїчними в комплексі Чортomla виглядають бронзові казани. У типологічній класифікації скіфських казанів Надчорномор'я, запропонованій М. А. Боковенко, один з казанів Чортomla подібний до казанів Солохи та Розкопаної Могили, другий — до Верхньодніпровського та Дніпрорудненського, третій — до казанів з Келермесу та Костелу (Румунія)²⁰. Тобто аналогії заводять ці речі до VI—V, чи навіть початку IV ст. до н. е.

У монографії, присвяченій Чортomla, відчувається тенденція збалансувати «протиріччя», дещо пригасити архаїчність казанів, обмеживши їх IV ст. до н. е. Там також зазначається, що подібні чортomlaцьким казани з Солохи теж потрапили до могили далеко не новими. До речі, казан з Північної могили за стилістикою органічно вписується до набору казанів з камер V і I. Варто уваги, що біля царя були залишені цілі казани, а за межами його камери — у Північній могилі та камері I — казани зі слідами ремонту.

Пояснення архаїчності казанів цілком доречно шукати в особі головного похованого. Якщо зважити, що це була людина досить похилого віку, якій

ці речі дістались у спадок (аналогія в Солосі), то в цій ситуації суперечності зникають.

5. При зіставленні всіх трьох царських поховальних комплексів другої половини IV ст. до н. е. звертає на себе увагу тенденція розташування коней у підкурганному просторі, яку можна прийняти як систему випереджаючих доказів. Себто, якщо розглядати коней Чортомлика, розмішених у трьох окремих могилах, то відносно Огузу й тим більше Олександрополя, це буде анахронізмом, оскільки в ньому ще продовжується традиція Солохи та інших давніших могил; хоча слід пам'ятати, що частина коней Чортомлика, вірогідно, знаходилась у дромосі ("грабіжницькому лазі"). В Огузі ж персважна більшість коней вже була заведена в дромос, а в Олександрополі всього одного коня залишили в окремій ямі на рівні давньої поверхні, інші ж 20 або 16 коней були покладені до дромосу. Заслугує уваги в цьому відношенні курган Жовтокам'янка, де за традицією на поховальній доріжці влаштували відокремлену кінську могилу, яку залишили порожньою, а коней розмістили в дромосі.

Тепер, відносно Огузу. Слід зауважити, що в ньому яскраво відбилось нетипове для подібних пам'яток сполучення рис, притаманних скіфському та боспорському поховальним обрядам. Маються на увазі боспорський кам'яний склеп, включений у скіфську поховальну споруду; присутність у Північній могилі розкішного античного саркофагу замість місцевої плетеної домовини або носилок; унікальні для Скіфії високохудожні золоті прикраси, аналогії яким походять із заможних боспорських гробниць; поєднання скіфських та грецьких декоративних елементів у оздобленні поховальної колісниці; поява серед комплексу золотих аплікативних прикрас ажурних екземплярів. Загалом серед могил скіфських царів Огуз є найбільш еллінізованою пам'яткою.

Певним чином омолоджують Огуз і фракійські вуздечкові гарнітури, не репрезентовані в Чортомлику, але присутні в інших комплексах пізнішого часу. Йдеться про Хомину та Чмиреву Могили, Козел, Краснокутський курган, курган 11 поблизу с. Гюнівка, та курган 2 біля с. Велика Знам'янка. Усі вони датуються останньою третинною IV ст. до н. е.

На запропонованих схемах (рис. 1, 2, 3) помітна подібність споруд з довгими дромосами. Оскільки Огуз є в цій ситуації ключовою пам'яткою, наведемо деякі наші спостереження щодо нього. Для Огузу є безсумнівним, що Центральна поховальна споруда (ЦПС) — це складна одночасова споруда з двома входами. Короткий вхід (так званий пандус) використовувався для розміщення в нішах котловану залежних осіб, довгим дромосом занесли головного похованого. Ситуацію, зафіксовану на Огузі, можемо екстраполювати на інші могили, враховуючи такі деталі обряду: пропорції та розміри (довжина) довгих дромосів (Жовтокам'янка — 20, Олександрополь — 29, Чортомлик — 31, Огуз — 36 м); початок та кінець дромосу припадають на середину торцевої стінки вхідної ями та камери, за винятком Олександрополя — тут застосували кутовий принцип; у перетині дромоси Огузу, Чортомлика та Олександрополя практично ідентичні; кут відхилення довгого дромосу відносно осі камери становить 13—15° у всіх курганів, що розглядаються, це може бути свідченням певного канону та ознакою попередньої розбивки підмогильного простору; поховання охоронця біля закінчення дромосу, тобто входу до камери; наявність коней у дромосі; розміщення додаткових казанів у вхідній ямі; залишення світильника біля входу до камери.

Олександрополь, що традиційно вважався пам'яткою зламу двох століть, новітніми дослідженнями було віднесено до часу останньої третини — останньої чверті IV ст. до н. е.²¹. Укоренилося сприйняття цієї пам'ятки як такої, що складається з двох чи навіть трьох поховальних комплексів²². За нашим глибоким переконанням, Олександрополь є єдиним синхронним комплексом підземних споруд, призначеним відповідним чином забезпечити перехід у потойбічний світ найважливішої особи в державі. На одночасність усього комплексу вказують:

1. Збіг та погодженість глибин вхідних ям та дромосів, з урахуванням того, що довгий дромос горизонтальний, а сама поховальна камера має похилу підлогу²³.

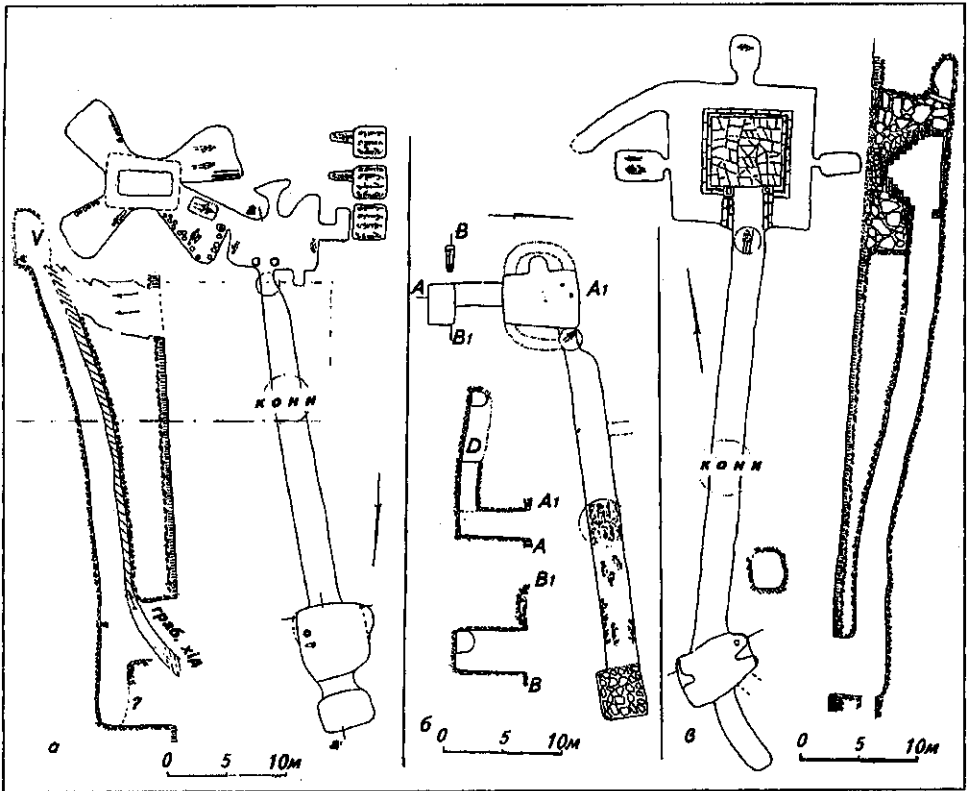

Рис. 1. Плани Центральних поховальних споруд: а — Чортомлик; б — Олександрополь; в — Огуз.

2. Малоприметна деталь на розрізах підземель — ухил підлоги на незначній ділянці поховальної камери в місці межування її з довгим дромосом свідчить, що цю частину підлоги неможливо було зробити похилою після влаштування камери, з чого випливає, що камера та довгий дромос робились одночасно.

3. На користь синхронності комплексу Центральної поховальної споруди Олександрополя свідчить і взаєморозташування осей обох дромосів, що утворюють кут 110° . Близькі показники в Огузі, Чортомлику, Жовтокам'янці. Подібний збіг не міг бути випадковим і свідчить про попередню розбивку підкурганної поверхні ще до зведення первинного обвалування.

4. Про єдність Центральної поховальної споруди свідчать й так звані лази грабіжників (V та VI за планом ДГС), які, починаючись по кутках камери, охоплювали її симетричними дугами. Варто уваги, що вхідні отвори західного лазу збігалися з рівнем підлоги камери з урахуванням її похилості. Тоді як східний лаз входив краєм до звуженої межевої частини довгого дромосу (галерея VII) на рівні його підлоги, не порушуючи поховання «охоронця», а південний її край був на «1,5 аршини вище підлоги катакомби»²⁴. Навряд чи лази слід пов'язувати з діяльністю грабіжників, оскільки вони не дисонують із загальною схемою підземних споруд, до того ж у східному лазі, з огляду на кіптюгу на склепінні, тривалий час горів каганець, який слід розглядати як один з елементів поховальної церемонії. Факт незбігу вхідних отворів південного лазу по висоті може свідчити про те, що східний лаз могли зробити раніше західного — в той час, коли підлогу камери ще не спустили на півтора аршини і вона не прийняла закінченого вигляду. З приводу Північно-східної могили слід зазначити, що вона виконувала допоміжні функції відносно центральної. На це вказує як планіграфічний аналіз, так і відповідність розмірів цієї могили з досить скромним похованням людини «великого зросту і міцної статури»²⁵. Посилює це враження і наявність на дні вхідної ями Північно-східної могили великої колісниці та колодязя-бофра глибиною 4 м. Таким

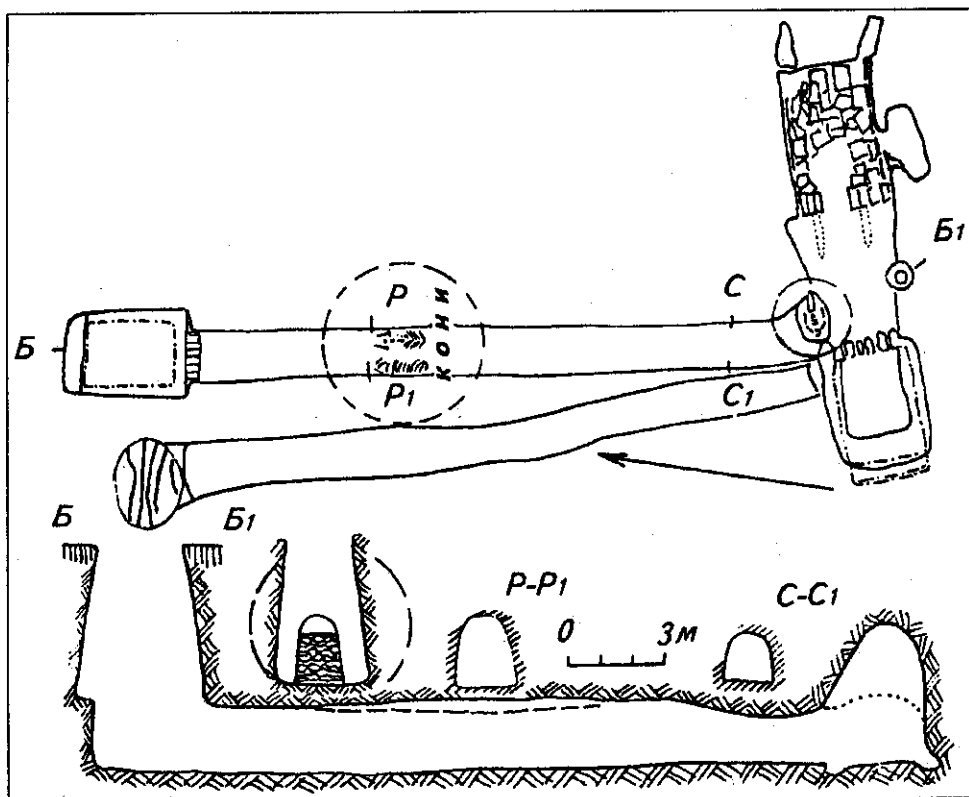

Рис. 2. План та розрізи Центральної поховальної споруди кургану Жовтокам'янка.

чином і ця могила не порушує хронологічної єдності всього комплексу Олександрополя.

Підсумовуючи огляд усіх трьох поховальних комплексів, слід наголосити, що незважаючи на цілком окреслену хронологічну послідовність — Чортмлик — Огуз — Олександрополь, вони дуже близькі за часом, що є певним історичним феноменом.

Відштовхуючись від наявності в Скіфії IV ст. до н. е. достатньо вираженого кола з чотирьох могил, які належали царям, та існуванням між Солохою

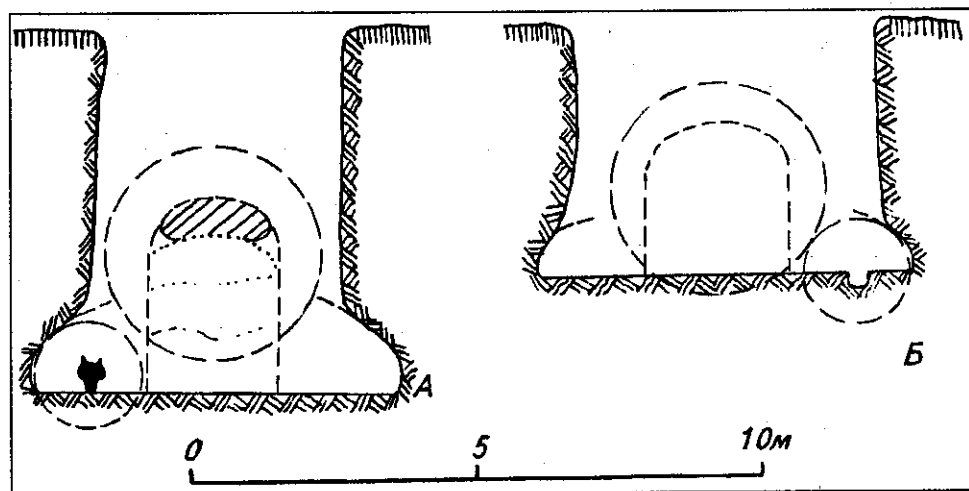

Рис. 3. Фасировка північних стінок вхідних ям з початками дромосів: а — Чортмлик; б — Огуз.

і трьома іншими могилами-гігантами мінімум півстолітнього розриву, зважаючи на нарративну інформацію, спробуємо викласти свою версію.

У Солосі поховано царя — попередника Атея, а в найранішому з трьох інших слід вбачати могилу його самого. Таким курганом у нашій побудові є Чортомлик. Тут потрібно зауважити, що ми дотримуємось погляду на Атея, як такого, що завершив об'єднання всієї Скіфії під егідою єдиної центральної влади. За Атея розвиток скіфської держави досяг апогею, а загальноскіфський політико-адміністративний центр утворився на Кам'янському городищі на Дніпрі²⁶. Про існування іншої версії — Атей — локальний лідер, ми вже згадували вище.

До прийняття першої версії нас схиляє й та обставина, що у джерелах Атей постає рівним партнером Филипа Македонського (див. Плутарх. Изречення царей и полководцев, 16, 1, 2; Помпей Трог, IX, 2), а також те, що численні згадки про цього царя в працях грецьких та латинських авторів навряд чи мали б місце, якби це був маловідомий правитель одного з регіонів Скіфії.

У монографії про Чортомлик, автори практично підійшли до співвіднесення гробниці Атея з цим поховальним комплексом, але не наважились розвинути цей пасаж, перебуваючи в полоні іншої версії²⁷. На відміну від них, ми вважаємо Чортомлик таким курганом, що найбільш відповідає усипальні Атея, оскільки викладені вище мотиви при прийнятті цієї версії знаходять цілком переконливе пояснення.

На нашу думку, з доведенням, що Північна могила є складною вхідною ямою Центральної поховальної споруди Чортомлика — початком головного входу до царської усипальні, зовсім іншого значення набуває знахідка, що походить з цього місця. Ми маємо на увазі срібний кубок, на денці якого прокреслені два рядки грецьких літер²⁸. У першому з них ми вважаємо за можливе вбачати ім'я Атея. Певно воно передано чи то з помилкою, чи то з намаганням донести скіфську вимову. Принаймні це написання досить близьке до відтворення номіну Атея на його монетах пізньої серії (рис. 4).

Тоді, якщо в Чортомлику поховали Атея, то відповідно виникає питання з ким пов'язувати ЦПС Огузу? Тут слід згадати повідомлення Помпея Трога про те, що Атей, якій пообіцяв Филипу усиновити його та зробити своїм наступником, але посварившись з ним, заявив, що йому не потрібен наступник за життя сина (IX, 2, 4). Тобто, якщо був син, то вірогідніше за все він після

смерті батька й посів його місце. Враховуючи поважний вік Атея, його сину мало бути не менше 65—75 років, тоді цілком зрозумілим стає незначний хронологічний інтервал між часом спорудження Чортомлика та Огузу. Рік смерті наступника Атея, можливо, відповідає повідомленню Арріана (Похід Олександра Великого, IV, 15, 1) про те, що під час посольства європейських скіфів до Олександра Македонського в Середню Азію в 329/328 рр. до н. е. у Скіфії помер цар і престол перейшов до його брата. Певно, Огуз слід пов'язувати з цією датою, хоча не виключено, що існувала і проміжна.

Пояснення ж боспорських рис Огузу слід шукати в політичному альянсі скіфів з царем Боспору Левконом I (390—348 рр.) (Полюен, 6, 9, 4), якій міг відбутись наприкінці першої чверті IV ст. до н. е. Цей альянс, можливо, був потрібен Атею для забезпечення успіху своєї екс-

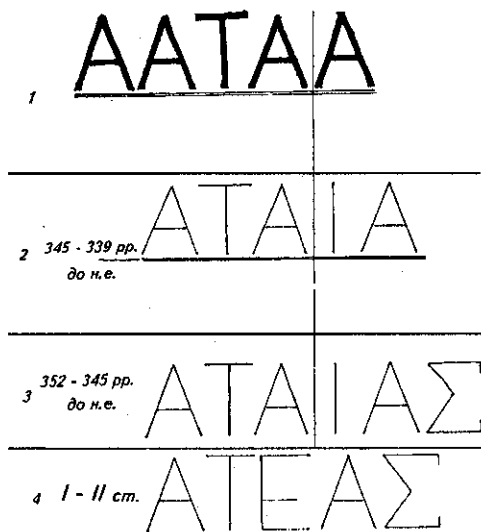

Рис. 4. Написання номіну Атея: 1 — кубок з Чортомлика; 2 — монета Атея (друга серія); 3 — монета Атея (перша серія); 4 — у давньогрецьких авторів.

пансії на Балкани і не виключено, що його було підкріплено династійним шлюбом сина Атея з однією з боспорських принцес. Цю думку, на наш погляд, підкріплюють такі висновки: у Північній могилі Огузу було поховано жінку похилого віку, певно дружину царя; вік її відповідає передбачуваному віку сина Атея; серед поховального інвентаря присутні золоті крепундії. Без сумніву, отримані ще в дитинстві як прикраси-обереги, крепундії потрапили до Скіфії як посаг. Відповідності цим речам відомі лише в боспорських пам'ятках і жодного разу не зустрінуті у скіфських. Теж саме можна сказати і про витончені сережки зі сфінксами — аналогії їм виявлені лише в багатих боспорських гробницях. Тоді стає зрозумілим і присутність античного склепу в скіфському середовищі. Мабуть, дружина померлого царя запросила боспорських майстрів для будівництва склепу, щоб подібно Артемисії увічнити пам'ять про свого чоловіка.

Якщо зважити на повідомлення Арріана про те, що померлому царю наслідує його брат, то й тут можливо припустити поважний вік нового наступника царя.

Певно, тривале перебування Атея при владі та його вельми значні літа обумовили подальшу геронтократизацію скіфського престолонаступництва. Це й відбилося в хронологічній близькості царських могил другої половини IV ст. до н. е. На це ж вказує й солідний вік похованого в Олександрополі.

Примітки

¹ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.— С. 175.

² Див.: Мелюкова А. И. К вопросу о скифо-фракийских взаимоотношениях в IV — начале III вв. до н. э. // Тез. докл. междунар. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья».— Запорожье, 1994.— С. 132.

³ Исмагилов Р. Б. Скифская легенда и раннесарматские царства // Тез. докл. междунар. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья».— Запорожье, 1994.— С. 71.

⁴ Граков Б. Н. Скифский Геракл // КСИИМК.— 1950.— № XXXIV.— С. 9—18.

⁵ Граков Б. Н. Указ. соч.— С. 12.

⁶ Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сарматских племен.— М., 1977.— С. 164—170.

⁷ Шелов Д. Б. Скифо-македонский конфликт в истории античного мира // Проблемы скифской археологии.— МИА.— 1971.— № 177.— С. 54—63; Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 238—245; Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1984.— С. 146, 147.

⁸ Каллистов Д. П. Свидетельство Страбона о скифском царе Атее // ВДИ.— 1969.— № 1.— С. 125—130; Анохин В. А. Монеты Атея // Скифские древности.— К., 1973.— С. 39, 40; Черненко Е. В. Легенда о царе Атее // Тез. докл. всесоюз. семинара «Киммерийцы и скифы».— Кировоград, 1987.— Ч. II.— С. 81; Черненко Е. В. Битва Атея и Филиппа Македонского // Проблемы истории та археологии давнього населення УРСР. Тез. доп.— К., 1989.— С. 244, 245.

⁹ Див.: Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Л., 1925.— С. 405 и сл., 432, 455; Брашинский И. Б. Новые материалы к датировке курганов скифской знати Северного Причерноморья // EIRENE.— Прага, 1965.— Вып. 4.— С. 89—109; Онайко Н. А. Античный импорт в Приднестровье и Побужье в IV—III вв. до н. э. // САИ.— 1970.— Вып. ДІ—27.— С. 9—54.

¹⁰ Алексеев А. Ю. К вопросу о дате сооружения Чертомлыкского кургана // АСГЭ.— 1981.— № 22.— С. 75—83; Алексеев А. Ю. Курган Цимбалка и его датировка // СГЭ.— 1982.— № 47.— С. 33—35; Алексеев А. Ю. О месте Чертомлыкского кургана в хронологической системе погребений скифской знати IV—III вв. до н. э. // АСГЭ.— 1984.— № 25.— С. 65—75; Алексеев А. Ю. Курган Чмырева Могила и дата его сооружения // АСГЭ.— 1985.— № 50.— С. 31—35; Алексеев А. Ю. Заметки по хронологии скифских степных древностей IV в. до н. э. // СА.— 1987.— № 3.— С. 28—39; Алексеев А. Ю. Скифская хроника.— СПб., 1992.— 206 с.; Алексеев А. Ю. Уникальные украшения из Александропольского кургана // Петербургский археологический вестник.— 1993.— № 6.— С. 72—75.

¹¹ Монахов С. Ю. К хронологии Александропольского кургана // Тез. докл. II Кубанской конф.— Краснодар, 1993.— С. 68—70; Полин С. В. Еще раз об амфорах кургана Чертомлык // Там же.— С. 79, 80; Полин С. В. Гераклеяское клеймо из кургана Чертомлык // Ольвия — 200. Тез. докл. междунар. конф.— Николаев, 1994.— С. 105.

¹² Болтрик Ю. В. Сухопутные коммуникации Скифии // СА.— 1990.— № 4.— С. 38—41.

¹³ Манцевич А. П. Курган Солоха.— Л., 1987.— С. 118; Алексеев А. Ю. Скифская хроника...— С. 127, 162; Алексеев А. Ю. К идентификации погребений кургана Солоха // Проблемы «АРХЕОЛОГИЯ», № 2, 1995 р.

скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл. междунар. конф.— Запорожье, 1994.— С. 7, 9.

¹⁴ Алексеев А. Ю. Заметки по хронологии...— С. 32; Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н. э.).— К., 1991.— С. 130.

¹⁵ *Небезвідставні сумніви з приводу цього грабіжницького лазу виказував Д. М. Анучин. Він вважав, що підземний хід у 1,5 аршини в перетині (як тоді вважалось) з'єднував підземне житло «царя та цариці» з поверхнею і використовувався для занесення туди поховального майна або ним відходила душа померлого. Він також звертав увагу на те, що «лазейка Чертомлыцького кургана була також завалена снаружи камнем и замкнута затем двумя тяжелыми плитами». Див.: Анучин Д. Н. И. Е. Забелин как археолог в первую половину его научной деятельности (1842—1876) // Древности: Труды Императорского московского археологического общества.— 1909.— Т. 22.— Вып. 2.— С. 63—68.*

¹⁶ Херц В. Курган Чертомлык и некоторые закономерности в планировке скифских гробниц // Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Приложение № 8.— С. 322.

¹⁷ Алексеев А. Ю. Рукоять парадного ахеменидского меча из Чертомлыцкого кургана // СГЭ.— 1984.— № 49.— С. 40, 41.

¹⁸ Минасян Р. С. Техника изготовления золотых и серебряных вещей из Чертомлыцкого кургана // Алексеев А. Ю. и др. Чертомлык. Приложение № 13.— С. 381.

¹⁹ Черненко Е. В. Скифо-персидская война.— К., 1984.— С. 48—50.

²⁰ Бокоченко Н. А. Скифские бронзовые котлы Северного Причерноморья (к проблеме выделения культурных типов) // Древние памятники Кубани.— Краснодар, 1990.— С. 171.— Рис. 52.

²¹ Алексеев А. Ю. Греческая керамика из Александропольского кургана // СГЭ.— № 51.— С. 35—37; Алексеев А. Ю. Скифская хроника.— С. 154; Монахов С. Ю. К хронологии Александропольского кургана.— С. 69, 70.

²² Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Л., 1925.— С. 428—430; Мозольский Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— С. 154.

²³ Тут і нижче по Александрополю користуємось матеріалами наукового архіву ІІМК РАН.— Р. I, арх. 561, арк. 7, 8.

²⁴ Древности Геродотовой Скифии.— Спб., 1866.— Т. I.— С. 13.

²⁵ Там же.— С. 23.

²⁶ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36.— С. 22—24, 57 і наст.; Граков Б. Н. Скифы.— М., 1971.— С. 38, 41.

²⁷ Алексеев А. Ю. и др. Чертомлык.— С. 136—138, 141, 142.

²⁸ При огляді оригіналу напису на кубку, В. О. Анохін з приводу літер другого рядка висловив припущення, що з «АД», можливо, починалось ім'я царя в спробі його фракійського написання. Також слід нагадати, що в камері V Чортомлика було знайдено чорнолакову мисочку, на зовнішньому боці якої теж було графіто «А». Див.: Алексеев А. Ю. и др. Чертомлык.— С. 82.

Ю. В. Болтрик, Е. Е. Фіалко

МОГИЛЫ СКИФСКИХ ЦАРЕЙ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ IV В. ДО Н. Э. (ПОИСК ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ)

К концу текущего столетия стало очевидным, что круг погребальных памятников, принадлежавших царям Скифии IV в. до н. э., исследован и ограничен четырьмя 18—20-метровыми курганами — Солохой, Огузом, Чертомлыком и Александрополем. Хронологический разрыв в полвека между временем сооружения Солохи и остальных усыпальниц может быть соотнесен со временем правления царя Атея. Это дает основания предполагать могилу самого Атея в наиболее раннем из трех курганов.

Пересмотр материалов Чертомлыка открыл новые обстоятельства, позволяющие интерпретировать курган как единовременное сооружение, принадлежавшее одному главному погребенному. Приведенные дифференцирующие признаки дают возможность наметить последовательность возникновения самых больших курганов Скифии в следующем порядке: Чертомлык — Огуз — Александрополь. Этот и иные аргументы, а также находка в кургане серебряного кубка с надписью ААТАА позволяют предположить, что в Чертомлыке был погребен Атей, а в следующих курганах его наследники. Учитывая, что в Огузе присутствуют боспорские элементы (саркофаг, склеп, уникальные ювелирные украшения и особенно крепундии) обосновывается версия, что в нем кроме царя (сына Атея) впоследствии в боковой могиле была погребена его жена, возможно, боспорская принцесса.

BURIAL MOUNDS OF SCYTHIAN TSARS IN THE SECOND HALF OF THE 4TH CENT. B. C. (A SEARCH FOR HISTORICAL REALITIES)

By the end of the current century it has become evident that a range of burial relics which belonged to Scythian tsars in the 4th cent. B. C. is studied and bound up to four 18-20 m — high barrows: Solokha, Oguz, Chertomlyk and Alexandropol. A chronological 50 years-long interval between construction of Solokha and of other sepulchres may be attributed to the period of tsar Atei reign. It gives ground to hope finding a grave of Atei himself in the earliest of three mounds.

Revision of Chertomlyk findings has thrown light on new circumstances which permit interpreting the mound as the simultaneous structure which belonged to one main buried person. The differentiating attributes which are described permit outlining a sequence of appearance of the largest burial mounds of Scythia in the following series: Chertomlyk — Oguz — Alexandropol. This argument, as well as some others, including a finding of a silver bowl with inscription AATAA in the mound, permit supposing that it was Chertomlyk where Atei was buried, his successors were buried in next barrows. Taking into account that there were certain Bosporian elements in Oguz (a sarcophagus, a vault, unique jewelry, crepundia particularly), a version is substantiated that not only tsar (Atei's son) was buried there, but his wife, probably, a Bosporian princess too. She was buried later and in a lateral grave.

Одержано 21.12.94

ПРО ВПЛИВ ЗМІН ОТОЧУЮЧОГО СЕРЕДОВИЩА НА ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

С. Д. Крижицький

У статті розглядається питання про невідповідність збігу змін оточуючого середовища і історичного розвитку Ольвійської держави.

Тривалий час у вітчизняній античній археології існував, та, власне, існує й досі, майже абсолютний примат вирішальної ролі дії суто історичних факторів у розвитку суспільства. Звичайно, роль останніх не слід надто зменшувати, але, як нам уявляється, не можна недооцінювати і ступінь комплексного впливу середовища на суспільство. Спроби розглянути проблему під іншим кутом зору почали з'являтися лише в останній час у зв'язку з дослідженнями історії скіфів¹. Виходячи з цього, завданням даної статті є спроба досліджень конкретної взаємодії, або точніше, взаємовпливу суспільства та оточуючого середовища.

Для цього, перш за все, коротко схарактеризуємо, що собою фізично являла Ольвійська держава, палеогеографічні умови місця, де була розташована Ольвія, а також зміни, що відбувались за час існування полісу. При цьому відзначимо, що на цій території за античних часів не існувало суто варварського осілого населення (виняток — черняхівські племена, які з'являлися у внутрішніх районах регіону лише у кінці III ст. н. е.) отже, антропогенний фактор мав виключно античне походження.

Ольвія — одна з чотирьох найзначніших античних держав Північного Причорномор'я, заснованих грецькими переселенцями з Іонії у VI ст. до н. е., розташована у Нижньому Побужжі на правому березі Бузького лиману. Виникненню Ольвії передувало заснування у другій половині VII ст. до н. е. поселення на сучасному острові, а у ті часи півострові, Березань. Сама Ольвія виникає близько середини VI ст. до н. е. і існує до середини — третьої чверті IV ст. н. е. У топографічному відношенні Ольвія складалася з трьох частин: